

בגלל שהוא ברת תוקף שני פרטיטים בעברית הקדומה ובעברית הנחשנת בלתי תקנית

כללי העברית התקנית של ימינו מיסדים ברגיל על נתוניה של העברית המופתית, בעיקר כפי שהיא מתועדת בטקסטים קדומים דוגמת המקרא והמשנה, ועל שיקול דעתם של חכמי הלשון בזמננו ובזמניהם קודמים על סמך הנתונים האלה. מכיוון שהעברית הקדומה והעברית "שלנו" אין הינו אך ומכיון שלא תמיד טמונה בטקסטים המופתים תשבות פשוטות וישראל לשאלות התקון, שיקול דעת זה של חכמי הלשון עשוי להתחשב, למשל, גם בשימוש הרווח בכרב הציבור, במוגמות כלויות בעברית ובתופעות שונות בשפות אחרות.¹

יש לצורות המופיעות בתעודות העבריות הקדומות – ובעיקר בטקסטים שאינם נחברים מופתים – אין מתיישבות עם מה שקבעו אנשי התקון או עם מה שמקובל לראות בו כלל של העברית התקנית, אז נוצר פער מעניין בין נתוני העברית הקדומה למערך הידע של משתמשי העברית בימינו. קביעותיהם והמלצותיהם של חכמי הלשון אין מבטאות בהכרח את התמונה המורכבת שמאחורי הכלל, אלא במקרים רבים הן מכוננות למסור את המסקנה המשנית של עיונים המלומד, ולפעמים מסתתרות מאחוריהן פרשיות סבוכות ומרתקות. להלן נציג שני מקרים כאלה – האחד בתחום התחביר (בגלל ש-, למרות ש-) והאחר בתחום הלексיקון והצורות (צורת הנסמן ברת).

1. "בגלל ש-" ו"למרות ש-": מミלת יחס לצירוף שבעוד

בסוגיות לשון רבות יש פער בין הנורמה הכתובה, מעין תורה שבכתב המתועדת בחחלהות האקדמיה לשון העברית ובספרי התקון מאת מומחים לשון, ובין הנורמה המקובלת, מעין תורה שבעל פה המתוודה בכרב דורי הלשון המשיכלים לפי מכלול גורמים מורכב. בייחוד הרבה עמיותם של גבולות הנורמה בתחום התחביר – מערכת דקדוקית גמישה הנוטה להבדיל משלב ניכרים לעומת מערכת הצורות. האקדמיה לשון העברית ממעטת מאוד בפסיכה בסוגיות התחביר

* תודה רבה לגבי סמדר כהן על העורותיה לטיעות המאמר. ההדגשות בתוך המובאות שלנו אלא אם כן צוין אחרת.

1. על השיקולים המגוונים בהכרעתיהם של אנשי ועד הלשון העברית והאקדמיה לשון העברית ועל פיתולי הדיוונים המוביילים אליהן ר' בר-אשר, העקרונות.

חברת זו יוצאה לאור בסיוו

קרן קימת לישראל – הקרן על שם יצחק ליב ורחל גולדברג

האקדמיה ללשון העברית
ירושלים תשע"ג

ISSN 0024-1091

עריכת לשון: אורי מור
הפקה: אורית טפרברג

האקדמיה ללשון העברית, קמפוס גבעת רם, ירושלים 91904
טלפון 02-6493555, פקס 02-5617065
דו"ר אלקטרוני: acad3u@vms.huji.ac.il
אתר האינטרנט: http://hebrew-academy.huji.ac.il

ס"ר ועריכה במחשב: האקדמיה ללשון העברית
הדפסה: "גרפית" בע"מ, ירושלים

ושוב הדגמים מחדד המאמרים של קלוזנר: "למרות מה שתרגם",¹³ וביקש לתקן "לאעפ' שתרגם". היצירוף **למרות מה ש'** בפתחת פסוקית ויתור שמש גם בכתביו סופרים אחרים בראשית המאה העשרים. כך לדוגמה כתוב ביאליק בגרסת הראשונה של מאמרו "האמנות הטהורה": "וואולם האמצעים, **למרות מה** שאליה משתמשים בהם למטרות אסתטיות ואלה – למוסריות ומדיניות – צד השווה יש בהם";¹⁴ ואולם במחודורה הבאה שונה: "וואולם האמצעים, **אם אלה** משתמשים בהם למטרות אסתטיות ואלה – למוסריות ומדיניות – צד השווה יש בהם",¹⁵ ובגרסת מאוחרת יותר: "וואולם האמצעים, **אך אם אלה** משתמשים בהם למטרות אסתטיות ואלה – למוסריות ומדיניות, – צד השווה יש בהם".¹⁶ הדוגמה הזאת מראה כמה התבלט ביאליק בניסוח פסוקית הוותיק.¹⁷

ראובן סיון כינה את היצירוף **בגלל ש'** "המוני" והמליץ להימנע ממנו: "אין מחסור בביטויי תירוץ והنمקה בעברית. אפשר לומר: מושום ש, מפני ש, מחמתו, הויאל ו, כיון ש, מאחר ש, ועוד [...] אין יגאל אשר בתנ"ך או יגאל ש' בלשונו חכמים או בספרות טובہ בכלל".¹⁸

ב"מילון ההואה" נאמר שהיצירוף **בgal Sh'** "נחשב לא-תקני" ואילו **למרות Sh'** "איינו תקני",¹⁹ וכפי שאפשר למדו מהרבה דוגמאות אחרות במילון זה אין אלה ביוטיים נרדפים. "נחשב לא-תקני" משמעו כנראה שיש דעה פוסקנית רוחות ולא מנומקת בהכרח, ואילו "איינו תקני" משמעו שגם לדעת המחברים השימוש איינו ראוי. לאחר מכן הבהיר התנגדות **למרות Sh'** אך קיבל את **למרות Ich**:

למרות (בישועה ג, ח) עניינו להמרות, ושם-הפועל הוא, אך זה כמובן שנה נהוגה מלה זו כמלת- קישור, ווצרך חוניון בה, מושום שימושה לפני שם- עצם, ולא לפני פועל: למרות הכל, למרות כל צוויותו, למרות כל טענותיו. מושום שגרה התחללו לצרף לה גם ש, ולומר: למרות ש, במקומות אפ-על-פי, אף ש, אם כי. היצירוף **למרות Sh'** מיותר לחלוטין. הוא הדבר על- אף ש...²⁰

חנה מגיד המליצה לתלמידי התיכון ולסטודנטים המכילים למורים: "אל תצרף את יש' הזיקה' למילות היחס 'יגאל', 'למרות', 'וכמוני', והኒmock – 'יבגאל',

13. "הארץ" פורמים תש"י", בלשון אבנירי שם.

14. ברקאי יב (תר"ף), עמ' 3.

15. כתבי חין ביאליק ומחבר תרגומיו, תל-אביב תרפ"ו, ב, עמ' שא.

16. כל כתבי חין ביאליק, תל-אביב תרצ"ח, עמ' רعا.

17. יתכן שביאליק ערך וחזר וערך את כתיבתו במקומן הזה בשל התנגדותו לשימוש **למרות** כשלעצמה, בלבד, אלא ש', בהוראת ויתור (רי הערת 10 לעיל).

18. סיון, לקסיקון, מילון ההואה, עמ' 43–42. דברים דומים באתר האקדמיה (הערה 4 לעיל).

19. בטח ומישור, מילון ההואה, עמ' 47. 244.

20. בגין, לשון וסגנון, א, עמ' 210; ההדגשה במקור.

והניסיות,² בספרות תקנת הלשון הדעות על עניינים אלו חולקות,³ ואילו במערכת החינוך ובקרב הציבור המלומד נוצרת דעה אחתנה ונחרצת רק בונגוע לסוגיות מסוימות, מוגדרות היטב וקלות ללימוד בתחום מבנה המשפט. מקרה מובהק של "נורמה מושרשת" הוא הימנעות מצירופי השבעוד **בgal Sh'** ו**למרות Sh'**. האקדמיה⁴ לשון העברית מעולם לא דנה בשימוש מילוט היחס בצירוף מילת השבעוד **Sh'**, ולא כל מתקני הלשון מוחים על צירופים אלו, ואולם זיהוי הצירופים עם לשון המונית ולא רואיה רוח מואוד בזיכרון הרחב ובפרט במערכת החינוך.⁵

"בgal Sh'" ו"למרות Sh'" בספרי תקנת הלשוןABA בבודיד לא העיר דבר על **בgal Sh'** ואך לא הביע אישור מפורש להשתמש **בלמרות Sh'**, אלא יעץ להקפיד על הגבלה השימוש **בלמרות** בלבד: רק בהקשר של איזכיות או במשמעות קרוב, לשון מרוי.⁶ כאן ראוי להזכיר שההתזוזה הקטגוריאלית של **למרות** משם פועל⁷ למילת יחס חלה בהשפעת מילת היחס הגרמנית *trotzen* ויזקתה לפועל – *להתתקש*, *להתנדג*.⁸ המשכילה הליטאית מרדכי אהרון גינצבורג (רמא"ג) הוא שהגה את השימוש הזה לראשונה – ככל הנראה בכוננה תחילתה, ומכל מקום לא מתוקן שלא הבין את הפסוק בישעיה. יצירת מילת יחס מצורת שם הפועל בעברית היא מיוחדת במנה.⁹ במחצית הראשונה של המאה העשורים מkartת אנשי הלשון ראו בamilת היחס **למרות** בלבד כזרה לא תקנית.¹⁰ יצחק אבנירי ראה **בלמרות** מילת יחס חיונית ומוחה נמיצאות על פסילתיה, אבל באותה מידת וקיופות התנגד לשימוש **בלמרות Sh'** – צירוף שעבוד.¹¹ בין הדוגמאות לניסוח לא רצוי הוא ציטט מאמר של קלוזנר לרجل מלאות שביעים לשמעון ברנפלי): "הנה **למרות** שכטוב בתלמוד שהמשיח יבוא ביום הדין הדעת".¹² בהמשך כתב אבנירי: "גם תוספת מה אינה מתקנת הרבה ואני אלा אויריות תורה",

2. בר-אשר, שם, עמ' 124 הערת 3.

3. בר-אשר, הדקדוק הנורטביב, עמ' 12; דותן, האקדמיה, עמ' 200.

4. על **בgal Sh'** ר' באתר האקדמיה: [הנה למרות שכתוב בתלמוד שהמשיח יבוא ביום הדין הדעת".](http://hebrew-academy.huji.ac.il/sheelot_teshuvot/) 14101005.aspx

5. לדוגמה ברגר, ידיעת הלשון, עמ' 231.

6. בנודיד וש', מדריך, עמ' 209.

7. זה טיבה במקרא: "כי כולה ירושלים ויהודה נפל, כי לשונם ומעליהם אל ה' **למרות עצי כבודו**" (ישעיה ג, ח).

8. גולדנברג, שירי ביאליק, עמ' 6.

9. דובנוב, ויתור.

10. לדוגמה ביאליק. ר' לשונו א (תרפ"ח), עמ' 79; שפה כמה, קטע 60 (עמ' 58).

11. אבנירי, יד הלשון, עמ' 300.

12. העולם, 25 במרץ 1930 (גיליון יב), עמ' 249.

פסוקיות אדוורbialיות (=פסוקיות תיאור), ובכלל זה פסוקיות שבראש מילתיחס, אבל תפוצתן בו אינה נרחבת בעברית שלאחר המקרא. רובות מן הפסוקיות האדוורbialיות במקרא הן אסידניות (=חסירות מילת שעבוד) או פותחות בציורפי המיליות אשר וכי, שאינם מקובלים בעברית החדשה, כגון *אפס כי*.²⁶ דבר עברית מלומד שהתחנן על ברכי המקרא עשוי לחוש אינוחות גם מצירופי שעבוד אחרים, המצוים בספרות חז"ל, איש מפסק ההלכה בלשון לא פסלים. לדוגמה הצירוף **בשביל ש'** רגיל במסנה ואף נזכר פעמים בפרק ב של מסכת שבת, הנכלל בתפילה עברית של ליל שבת;²⁷ **בתוך ש'** משמש בתוספתא, במדרשים ובשני התלמודים בפסוקית זמן וביחד בפסוקית סיבה;²⁸ **עם ש'** מצוי במדרשים **בשביל ש'**, לפי ש-, **מפני ש'** או **משום ש'**.²⁹ הרי אנו למדים שהמחברים שינו את דעתם. הצירוף **למרות ש'** לא נזכר בספר לשתי מהדורותיו.

משה גוש-גוטשטיין הסביר בהזדמנויות אחדות ב"טור הלשון" שלו בעיתון "הארץ" כי ציררת צירוף שעבוד בהוספת ש' – מילת יחס היא מגנון שיטוי; והוא נוצר בלשון חז"ל המוקדמת (רי להלן) ופותח בספרות מאוחרת יותר, וכוכו יפה גם בלשון ימינו. לפי תפיסתו מדובר בתתפותות טבעיות הטעונה במגנון ממשום ש'. הדמות המרכזית, ליזי, החיה בשני העולמות, נוקטת את הצירוף **בגל ש'** רק כשהיא פונה לקרובייה ולמכריה בדרך.³⁰

26. כך אפשר להתרשם לדוגמה מההקבילות בין לשון המקרא לשון חז"ל אצל בנדייד, לשון, עמ' 264–266.

27. "לא יקוב אדם שפופרת שלביבה וימלאה שמן ויתנינה על פי הנר **בשביל שתאה מנוטפת**, ואפילו היא ישלחרס [...]" לא ימלא אדם את הקערה שמן ויתנינה בצד הנר ויתנו ראש הפtilה בתוכה **בשביל שתאה שואבתה**" (משנה שבת ב, ד, כי" קאופמן).

28. ברויאר, מוקדם ומאוחר, עמ' 77–79.

29. גושן, עמ' ש'.

30. גושן כתוב את רשיותו (לעיל) בעקבות תרעומת של אחד מקוראי "הארץ" (בראשית שנות השישים) על השימוש בצירוף **עם ש'** בעיתונות. לפי בליבויים (מודעת, עמ' 15) הצירוף **בשביל ש'** מזוהה עם לשון נוכחה.

31. דובנוב, بعد ש'.

32. בנדייד ושין, מדריך, עמ' 157.

33. גושן, **למרות ש'**; גושן, **בעוד ש'**.

למרותי, וכמויו הן מלות יחס, لكن תבוננה רק בתיאורים רק במשפט המשפט (תיאור סיבה, ויתור ואופן) ולא במשפטי תיאור".²¹

לענין תפיסת הנורמה בזיכרון חשוב ביחיד הספר "זדיק" ליעקב בהט ולמרדיי רון, כיוון שהודפס כשלושים פעמים (רוב ההדפסות לפי המהדורה הראשונה) וזמן רב שימוש בהוراه בבתיה ספר תיכוניים. במאדורה הריאונה הביאו המחברים את גלל שלא ואת **בשביל שלא** בתור ביטויים תקניים ופסלו את הצורך **بعد זה** שלא לצוין סיבה, ובגלל ש' – כשלעצמם לא Dunn כל²², לעומת זאת מחדורה שנייה פסלו את גלל ש' – יחד עם **بعد זה** – והציגו להם תחilibים: **בשביל ש'**, לפי ש-, **מפני ש'** או **משום ש'**.²³ הרי אנו למדים שהמחברים שינו את דעתם. הצירוף **למרות ש'** לא נזכר בספר לשתי מהדורותיו.

אפשר להסיק אפוא שחכמי הלשון לא היו תמיימי דעתם באשר לתקניות הצירופים **בגל ש'** ולמרות ש', ואם התנגדו להם – לא תמיד מאותה סיבה. לעומת זאת הציבור המשכיל הכללי, בעיקר ציבור המורים ואנשי הספר, דוחה אותן דחיה נחרצת. די בעיון בפורומים לשפה העברית במרשתת כדי לגנות השימוש בציורפים האלה נחשב טעות של ממש בעיני דוברים רבים מאוד. רבקה בLIBOVIM הראתה את יצוגה המובהק של התפיסה הזאת בספרות במחקר על בחירת תיאורי סיבה, בפרט בספרה של שלומית פיד "חול בעיניים" (ירושלים 1997). בLIBOVIM מצאה שהצירוף **בgal Sh'** מושם רק בפי דמויות מבאר-שבע, בעלות לשון נוכחה, ואילו בפי הדמויות המשכילות ממרכז הארץ – **מפני ש'** ממשום ש'. הדמות המרכזית, ליזי, החיה בשני העולמות, נוקטת את הצירוף **בgal Sh'** רק כשהיא פונה לקרובייה ולמכריה בדרך.²⁴

צירופי שעבוד אדוורbialיים בעברית הקדומה
מדווע נפסלו הצירופים **בgal Sh'** ולמרות ש' – הסיבה העיקרית טמונה בודאי בזיקתו של הציבור העברי המשכיל למקרא וללשונו – הן זיקת מישרין הן זיקת עקיפין דרך ספרות ההשכלה וספריו הדקדוק.²⁵ אמנם במקרא ניכר מקום של

21. מגיד, תיקוני לשון, עמ' 114.

22. בהט ורונ, ודייך, א, עמ' 167.

23. בהט ורונ, ודייך, ב, עמ' 190.

24. בליבויים, מודעתות.

25. על יokersה המקרא ועל השפעתו הגדולה על העברית התקנית ר' למשל בנדייד, לשון, עמ' 4–5; כהן, העברית המתחדשת, בעיקר עמ' 120–123. מתוקפה של יokersה זו כל הצורות הנקרות בטקסט המקראי וכל הכללים הדקדוקיים העולמים ממנו נחשבים מופתניים או לפחות כשרים – לפחות עד כדי הגזמה; ר' למשל כהן, העברית הרבעית; כהן, העברית המתחדשת, עמ' 128–127 (הדין בצורת קן); כהן, חדשים גם ישנים, עמ' 39–34 (הדין בצורת שאטה).

חיבור בא גם צירוף השבוד בשל ש', שאיןו אלא בבואה של **בדיל ז'** הארמי.⁴² של ש' מצוי בקרה גם במכتب עברי מזמן מרد בר כוכבא (מורבעאtet⁴³), וכבר בספר קהילת (ח, יז) מופיע **בשל אשר**.⁴⁴ שלמה מורג טען שמגילת מקצת misuse התורה אינה מוקפת בלשונה ובגוננה אלא קרובה בניסוחו ללשון הדיבור, בין השאר בתחום התchipר.⁴⁵ אין להסיק מדבריו כל מסקנה על מעמד הצירופים **בגל ש'** ובשל ש' בעניין יודעי הלשון של התקופה, אבל סביר לראות בהם שימוש טבעי באחד הניבים של העברית הקדומה (כקרה בהשפעת הארמית, כאמור).

מצד אחר איש לא יטعن שמדובר בתופעה תחבירית חדשה בעברית שלאחר המקרא; יש לה יצחק גם בעברית המקראית, בכלל זה בתורה: "כִּי יְעַן אֲשֶׁר עָשָׂית אֶת הַדָּבָר הַזֶּה" (בראשית כב, ט); "**עַקְבָּאֵשֶׁר** שָׁמַעַם אֶבְרָהָם בְּקָלִיל"

(שם כו, ח). מילת הסיבה **יען** באה בפסוקים אחדים לפני צירוף שמי (כגון "יען כל תועבתתיך" ביחסאל ה, ט) והרבה לפני מקור נטו ולפני פסוקית בצירופים **יען אשר** ("רי הדוגמה לעיל) ו**יען כי**. כן מצוי ביחסאל (מ, א) הצירוף היחידי אחר אשר ("אחר אשר כתבה העירייה").⁴⁶ הצירופים **למען אשר** ועד אשר שכחיהם במקרא כולם, ובתהליכים ובשיר השירים מצוי גם **עד ש'**. המעבר ממילת יחס לצירוף שעבוד אדוורבייאלי לא פ██ח אפוא על מילת היחס **בגל** בתוך המערכת העברית.

צירופי שעבוד אדוורבייאליים שהם הרכב של מילת יחס + מילת שעבוד נוצרו גם בימי הביניים. לדוגמה הצירוף **מחמת ש'** רגיל בפירוש רש"י למקרה ולתלמיד, כגון בפירושו לדברים כת, נג: "מחמת שייהיו צרים על העיר ויהיה שם מצוק";

שם, עמי 89–90. על **בדיל ז'** ר' בהרבה פת'אל, תחבר היסטורי, עמי 113–123.
על צירופי שעבוד עברים אחרים שאפשר daraות בהם בבואה לארמית ר' למשל בנודיד, לשון, עמי 130 (מש"ר, **לפי ש'**); גLOSEKA, העברית והארמית, עמי 280–296 (ו_{בבלד ש'}).

מור, דקדוק, סעיף 5.45.2, ב.

מור, סגנון ולשון, עמי 216–218, 218–222.

אבי הורבץ הצבע בהזדמנויות אחדות על מאפיינים מאוחרים המייחדים את ספר ייחסאל (לדוגמה הורבץ, ייחסאל, עמי 171). קארל גורדון האווי ייחד בחיבורו על ספר ייחסאל פרק להשפעת הארמית; לדעתו ההשפעה ניכרת בתחום ה蟲ות והלקסיקון ואני קיימת בתחום התchipר. יתרה מזאת, לדבריו לא סביר שדובר דו-לשוני של עברית וארמית ישמש בתchipר מערוב (אווי, ייחסאל, עמי 67–66). כפי שראינו לעיל, מבנה פסוקית התיאור באրמית יכול בהחלט להשפיע על העברית מבחוץ של דו-לשונית, ולפיכך גם ריבוי הפסוקיות מן הדגם הנזכר בספר "גבי האגדות" יכול לנבוע מדו-לשונית עברית-ארמית.

מילת יחס, אי אפשר למנוע את היוצרות הצירוף **למרות ש'**, ומהפהכה למילת **תדרה** – היוצרות הצירוף הזה כמעט הכרחית. הנה דוגמה מובהקת לשימוש מילת יחס מקרים בצירוף שעבוד בלשון חז"ל. בשילו המקרה משמשת מאחר שמשמשת מאחר עם צירוף שמי, כגון "אנין לקחתי מן הנה מהחר הצאן" (שמואל ב ז, ח), ובשלו חז"ל עולה הצירוף **מאחר ש'**, כגון "מאחר ש' מאחר שיתלשו מן הרכקע" (משנה ביכורים ג, א, כיי קאופמן).³⁴ בימינו איש לא יטיל דופי בצירוף **מאחר ש'**. אדרבה, נראה שהוא נחשב סמן של עברית גבוהה. ראוי לשים לב שהרכיב **מאחר + צירוף שמי** נדיר מאוד בעברית החדשה, שלא למילות היחס **בaille, מותך** ובעוד, והמבנה החי בלשון ימיונו הוא **מאחר ש'**, המושך מלשון חז"ל. יודגש שהמנגנון היוצר פסוקיות אדוורבייאליות בדרך של שעבוד, ככלומר על ידי הסמכת פסוקיותמושעבות לגרעין שמיינו או לצירוף יחס (או למילתי), הוא תופעה שמיית קדומה ורגילה.³⁵ באրמית הקדומה – החל בنبيי האرمית הבינויית, המקבילה בזמנה לשון התנאים – יש שפע גדול במילוי של צירופי שעבוד שיסודות במילת יחס, כגון **חלף זי**, **כגון זי, מTEL זי**, **על זי**, ומסתבר שהトンפהה המקבילה בעברית נתעכבה, או לפחות התרחבה, בהשפעתה.³⁶

37. המלה עולה השאלה: אם המעבר ממילת יחס לצירוף שעבוד אדוורבייאלי טבעי ושיטתי בלשון חז"ל, כיצד זה לא נמצאה עדות לצירוף **בגל ש'** – בכל ספרותם הענפה או לכל הפחות במדרשיים המאוחרים (כמו **בעוד ש'**)? והרי בארמית הארץ-ישראלית יש (מן) **בגל זי**.³⁸ ההסבר נועץ בנדירות מילת היחס בغال בלשון חז"ל. מילות היחס הרגילים בה להבעת תיאור הסיבת הון מ', משפט (משום), מפני, מותך, **מחמת**, ומסתבר שיש לתלות אותו במקבילה הארמית (מן) **בגל זי**.³⁹ באותו

34. מילת היחס המקראית משמשת בהוראות מקום, ואילו צירופי שעבוד החז"לי משמש בהוראות זמן (ואף בהוראות סיבה; על התופחות סמניטית זו ר' ברוייר, מוקדם ומאוחר, עמי 72–77).

35. פת'אל, תחבר היסטורי, עמי 42–50.

36. שם, עמי 132–137.

37. שם, עמי 155–156.

38. שם, עמי 134.

39. ר' למשל אוז, תחבר, עמי 123–124.

40. ברוייר, העברית, עמי 222 הערה 310.

41. קימרון וסטרגנאל, מקצת מעשי התורה, עמי 59. כך גם באתר האקדמיה (הערה 4 לעיל).

למרות אשר (א), וברומן "מכאן ומכאן" (תרע"א) השתמש **בלמרות ש-** (א⁵¹). הדוגמאות האלה מלמדות שהצורה **למרות** נכללה בצירוף שעבוד כמהה שנה אחרי לידתה כAMILT יחס וرك עשוורים מעטים אחרי שהיתה לנחלת רבים, ואולי עוד קודם לכך.

בדיקת עיתון "הארץ" במהלך שנה אחת בסוף שנות התשעים של המאה העשרים מצאה בLİבויים בלבד הিKוריות של **בגלו Sh-**. רובן באוט בציוטי דיבור ישיר או בתוך דברים המנוסחים בגוף ראשון, אבל הצירוף מצוי גם בתחום הקשר שני בו מאפיינים של משלב נמוך או של לשון דיבור.⁵² בדיקה שתויה בעיתון "הארץ" מאותה תקופה (1997) מעלה הিKוריות רבות של הצירוף **למרות Sh-**, ורומן אין בציוט של דיבור ישיר. גם ביצירות של סופרים אחדים מסווגי ורומן אינן בציוט של דיבור ישיר. לדוגמה המופת מסתמן מעמד משלי ניטרלי של **למרות Sh-** לעומת **בגלו Sh-**. לדוגמה עמו שורבה להשתמש **בלמרות Sh-** ואינו משתמש **בגלו Sh-**. על פי בדיקתנו, בספר "יש ילדים זיגזג" לדוד גروسמן (תל-אביב תשנ"ד), המספר מפי הילד נונו בין השלו-עשרה, **בגלו Sh** הוא הצירוף השכיח ביותר בפתחות פסוקיות סיבה (א⁵³), ואילו לתייאר ויתור משמש הצירוף **aphaelo Sh**, האופייני לשון הדיבור (א¹⁴), ולא **למרות Sh-**.

אפשר להסיק אפוא שהפסול היחיד **בגלו Sh** ו**בלמרות Sh-**, מבחינת השוואתם לשון המקורות, הוא עירוב רבדים: צירוף מילים אופייניות למקרה עם מילת השעבוד ש-, האופיינית לשון חז". בקשר אחר כינתה שושנה בהט הטרפויות פאלח "לשון כלאים", והסבירה ש"מהדרים מן המהדרים" נזהרים בהן:

יקרה לפעמים, שמלים פשוטות, שאין בהן כל פסול, כשהן מצטרפות למילים אחרות, הן יוצרות מעין לשון כלאים – שהמהדרים מן המהדרים מדירים עצם ממנה. למשל: "לפנֵי" לציין זמן מקובלת מאד בלשונו, וכשרה היא בעוני כל, אבל "לפנֵי ש..." אינה נראית בעניין מהדרים, מושם שהמלת "לפנֵי" מן המקרה היא, ואני סובלת "ש" מלשון חכמים. כדי להימנע מכלאים אלו ראוי לדעתם להעדיף את הצירוף "קודם Sh".⁵³

מכאן שرك המהדרים, שאינם מסתמכים על סינתזה טבעית של דרכי ניסוח מושות מתכוונות שונות אלא הם מודעים בשימוש היום-יום להשתתיות רכיבי הלשון לרבדים היסטוריים – רק הם צפוי שיימנו מן הצירופים **בגלו Sh** ו**למרות Sh-**.

51. דובנוב, ויתור, עמ' 92.

52. בליבויים, מילות הסיבה, עמ' 217–218.

53. בחת, ניסוח, עמ' 543.

והצירוף **מפתח Sh-** מצוי בלשונו של ابن עזרא, כגון בפירשו הארוך לשם של לג, כא: "מפתח שהוא הכל וכבודו מלא הכל ומאתו הכל".

"בגלו Sh-" ו**"למרות Sh-**" בעברית החדשה
כבר בביבלי ספרות החול העברי בעת החדש ניכרת חיות מגנון השعبد על דרך לשון חז", בפרט במילת היחס **בגלו**, ואולם מתחם מגמת סופרי המלאכותי בבגלו אשר.⁴⁶ הנה לשימוש באוצר המילים המקראי נוצר הצירוף המלאכותי **בגלו אשר** דוגמה מותק "MASTERI FRIZ", תרגום מעובד מאות קלמן שולמן (בתיווך הגרמני) לroman *Les Mystères de Paris* לאוזן סי (וילנה תרי"ז):

או התroxצץ כברק הריעון הזה בלב רודאלף: הלא לפי דברת חרבונה ברוח המורה לפני ששה חדש מהאניה, והשפתיים לא יכירוhow בבגלו אשר שחת את צלמו והעביר את אותן הדראות מעל פניו, וגם בעל נעמי ברוח לפני ששה חדש מהאניה ואין איש יודע אליה מקום – אם כן יוכל להיות כי המורה הוא איש נעמי.⁴⁷

אין ספק שתחבר המשפט של העברית בת ימינו דומה לתחבר לשון חז"ל הרבה יותר מלהת婢 לשון המקרא, בפרט בריבוי השعبد.⁴⁸ ואולם אדם משכיל ובקי במקרא עשוי להסיק מסקנות על העדפות הלשון בפרשה זו על פי פסוקי המקרא שיש בהם צירופי יחס (ולא צירופי שעבוד), ככלומר יקבע נורמה לעצמו על פי הבנתו בתחבר הциירוף ולא על פי לחבר המשפט. לדוגמה הוא יסתמך על צירוף מקרים כגון "בעוד הילד חי" (שמואל ב יב, כב) בturn צירוף מופת ויסטיגי מן

הצירוף **בעוד Sh-** (המצו, כאמור לעיל, במדרש תנחותא).
הצירופים בבגלו Sh- ולמרות Sh- החלו לשמש בספרות העברית בראשית המאה העשרים, אם כי לא לעיתים קרובות. רבקה בליבויים הזכירה במחקרה הנרחבת על מילوت הסיבה שתי הিKוריות של **בגלו Sh-** בפרוזה המאוחרת של עגנון,⁴⁹ ובמאגר המילון ההיסטורי מתועד גם שימוש **בלמרות Sh-** באחד מסיפוריו המוקדמים, "משפטים" (תר"ע): "הוא חשב, **למרות** שהמחשבות לא הביאו אושר לבעליהם [...]."⁵⁰ ברנר נקט בספרות "בין מים למים", שהתרפרס באותה שנה, את הצירוף

46. הש' **בעוד אשר** אצל משכילים אחרים (דובנוב, בעוד Sh).
47. עמי 115–114; מילים בתר-מקראות ב"MASTERI FRIZ" באות במקור מיילוצי הראליה, לדוגמה חתול ועשית.

48. ר' למשל קוטשר, היסטוריה, עמ' 202–203.

49. בליבויים, מילות הסיבה, עמ' 287–286.

50. הפועל הצער ג, גליון 18 (כ"ט בסיוון תר"ע), עמ' 9. לסיפור זה לא היו כנראה הדפסות נוספות.

ונפקיד ניכר בהתגשות התפיסה הזאת, אך גם השאייפה לגיון המיליות לשם בקרבת הציבור המשכילים פועלת את פועלתה.

2. "ברת": צורה ארמית שנדחתה בעברית

בעברית הישראלית מתרוצצים, כמובן, יסודות רבים שהגיעו מן הארכאית בדרכים מדריכים שונות,⁵⁸ וכל מי שיאנו נרתע במודע מארמית יכול להשתחש בהם. אחד היסודות האלה הוא הצורה *בר* שמשמעותה היסודי יבנִ – היא מופיעה כבר במקרא (רי' להלן), ואיש אינו מטיל ספק בזאתה להופיע בטקסט עברי.⁵⁹ לעומת זאת הנוסכתה (הנסכתה) ב**ברת** שבצירופים כגון **ברת תוקף וברת השגה**, הרוחחים בימינו בכתב וב談 – אם תבינהה לפניה חובי לשונו משכילים, ובמקרים רבים אף לפני אנשי לשון מומחים, יקפו וירו לך למחקה מיד ולהחליפה בצורה התקנית בת,⁶⁰ וגם ספרי העברית התקנית ירו כזאת (רי' להלן); ואולם ברוב ניבי הארכאית הקלסיות, ואך בשולי שוליה של העברית הקלסית, הרי **ברת** צורה כשרה וטובה. מה גורם לה שתיפסל?

"ברת" בארמית ובעברית הקדומות

בארכאית הקלסית **ברת** (קרי *Bāt*), צורת הנסמך של **ברת/א** (=*Bāt*), היא צורה סטנדרטיבית ושוגרה. היא מצויה למשל בארכאית הרשמית (היא הניב הארכאי ששימש לשון כתובות בתקופת האימפריה הנאו-בבלית והאימפריה הפרסית), בתעדות הארכאית שהתגלו במדבר יהודה, בארכאית הנבטית ובארמית המאוחרת המערבית לניביה: היהודית (המכונה "ארמית גלילית"), השומרונית והנוצרית.⁶¹ אמונה בכמה מنبيי הארכאית באהה תמורה **בת**: בתרגום אונקלוס, בארכאית התודמורית (לצד **ברת**), בארכאית הבבלית ובסורית (בריין' כתובה ובלתי הגויה) –

^{58.} לתופעה רחבה זו יוחד מאמרו של בראש-אשר, מקומה של הארכאית.

^{59.} שם, עמ' 25–26 (סעיף 22; אבנרי, *ביבשי העברית*, עמ' 75–76).

^{60.} דוגמאות רבות מתעדות בפורותים לשפה העברית באתרם עבריים שונים. למשל בפורות השפה העברית ב-*netayu*: "גם אתם מעבינים כשאומרים ברת במקום בת? ועוד בנאים של ראש מושלה, משחו שכמה אנשים צרכיכם לעבור עלי. אין שם עורך לשוני? בראש מושלה = בתמצואה בראש-אשר = בת-קיימה וכו' וכו'" (28 בנובמבר 2006; תגובהה באתר "באופן טבעי": "אני חזרת לטעתה נפוצה בכל התקשורות [...]").

^{61.} בראש-אשר מציין במאמרו "ברת ביצוע" – בר שמעו בני בארכאית ואין לו צורת נקבה או ריבוי בעברית. מכאן 'בר מצויה' אבל 'בת מצויה' ובני מצויה' ולא 'ברת מצויה' ו'ברוי מצויה'. אלה שימושי לשון מוכרים ולא טועים בהם אבל במרקמים פחות נפוצים כמו **ברת ביצוע** רבים טועים" (18 במאי 2006).

^{62.} ר' במרוכז אצל פסברג, בן ובת, עמ' 44–46.

ואולם ברו שנהרומה כפי שהיא נטפסת בעיני הציבור המשכיל, נורמה שאינה כתובה בשום ספר או חוברת, אינה מבוססת רק על הקבלה ללשון המקרא וללשונות אחרות. מודעות מלאה ועקיבה לכל מילה ומילה ולדרכי הctrالفות בספרות העתיקה אינה מציאותית, ויש גם צירוף "טהור" מן המקורות, ללא כלאים, יצור הציבור רושם של ביטוי עמי. למשל הצירוף החז"לי המובהק **שביל ש'**, שנזכר לעיל, אופייני בלשון ימיינו לשלב נמו.⁵⁴ מילת היחס **שביל** אינה מותעתה במקרא, ואילו בעברית החדשיה היא שכיחה מאד. כן ייחסו הכותבים באשר לתקנות הצירופים **מפתח ש'** ו**מחמת ש'**, שמדובר בדוגמי העברית המשובחים שבימי הביניים. מילות יחס חדשות,เชגורה, ואילו צירופים כגון **לרגל ש'** ו**לקראת ש'** אינם קיימים כלל או נדירים שעבוד, ואילו צירופים כגון **לרגל ש'** ו**לקראת ש'** אינם קיימים כלל או נדירים ביותר. צירופי השעבוד האדו-רביאליים הנחשבים בعين הציבור המשכיל מעטים לעומת מילוט היחס, וברוב המקרים נבדלים מהן: **אף על פי ש'** לויתור, **מצדי ש'**, **משום ש'**, **מאחר ש'** או **(מ)כיוון ש'** (או **כ' המקראית**) לסייעו, **כדי ש'** לתכלית.⁵⁶ סגןון משובח לעולם מתקשר לעושר אוצר המילים לשיבחה, **כדי ש'** לתכלית. סגןון משובח לעולם מתקשר לעידיף לנוקוט ולחירות מילים שונות בהקשרים נבדלים. שם שהציבור המשכיל יעדיף לנוקוט פועלם לבישה מיוחדים, כגון **חפש** לכיסוי הראש ו**גרב** לגרביים (ולא **לבש**), או יתעקש על בחירת המילה **עלול** (ולא **עשוי**) בהקשר שלילי, הגיוון יכול להיחשב מעלה עצמו גם במיליות: יש מיליות ההולמות צירופי יחס, ויש מיליות אחרות ההולמות צירופי שעבוד. דומה שмагמה זו ייחודית לעברית בת ימיינו, והיא נוצרה בזיכרון עצמו.

מצד התחביר מנגנון התזוזה מילוט יחס לצירופי שעבוד אדו-רביאליים נתעצם בעיקר בלשון חז"ל והמשיך לפועל במשך כל תקופה הגולת, והוא תקף גם בעברית החדשה. אפשרות זו באה לידי ביטוי בעיר במלות יחס אדו-רביאליות נפוצות בלשון יומיום. במרקמים מסוימים המעבר זהה עשוי להפריע לדוברים בעלי מודעות לשונית גבוהה, החשים שלוצרך שעבוד עדיפים צירופים אחרים, ייחודיים לעמדה זו. ליקורת לשון המקרא ולספרות התקן שטיפהה אותה היה

^{54.} ר' הערכה 30 לעיל.

^{55.} יש הנמנעים מ밀ת היחס לאור מכיוון שהוא בובאותם של צירופי יחס בלשונות אירופאי, דוגמת *in the light of* האנגלית, ומיראים אותן לשול בغالל או ב(*ל*)גוכח.

^{56.} חז"ל הרבו להשתמש במילים **משם** (**משום**) ו**מצדי** כמילות יחס (כלומר לפני צירופים שמניים), אבל בעברית בת זמנו זה שימוש נדיר ומוגבל לשולב גבוה.

^{57.} ר' את תשובה המזכירות המדעית בעניין פעלי הלבשה: http://hebrew-academy.huji.ac.il/sheelot_teshuvot/MillimVeGilgulehen/Pages/02011103.aspx

הזכיר הזה שלמי? ליל?ASA בORTH ר' יהודה (כתובה טורטוסה [ספרד, 550 לספירה], שי' 2).⁶⁶

נדירותה של בORTH בטקסטים העבריים אין פירושה שהייתה זו צורה פסולה או בלתי תקנית כפי שהיא נתפסת בימינו, אלא שכותבי העברית העדיפו את הצורה העברית על פני הארכמית, ובזה אין תמה. ראשית, מלכתחילה אין העברית נזקפת במיוחד לצורה הזאת, שהרי יש לה צורה משלها – בָת – להביע בה אותה משמעות במיוחד. שנית, בתקופת הבית השני ואחריה, עת עלה ועלה כוחה של הארכמית בדיק. בדורות ניקוי הטקסטים העבריים מארכמית אינה תופעה מפתיעה, ואין ספק שכוננה חזק את מעמד העברית.⁶⁷

הופעתה של בORTH בנוסחאות הנזכרות של שמות פרטיטים, ודזוקא בטקסטים בלתי ספרותיים ובلتוי מופתים, משקפת את עלילנותה של הארכמית על העברית בחוי היום – כבר בשנת 69 לספרה, בעיצומו של המרד הגדול, בחרה החותמת על שטר המכיר מוואדי מורהעת לכתב "שולם בORTH חונני" ולא "בת חונני" כפי שכונתה בגוף השטר (שורות, 6).⁶⁸

"בר" בעברית הקדומה

שימושה של צורת הזכר בר בעברית (בנסמך ובנפרד) חופשי מעת יותר: היא אינה פוגבלת לשמות פרטיטים⁶⁹ אלא מתפקדת גם כשם כללי, וכך במקרא: "דברי למואל מלך משא אשר יסרתו אמו מה בר' ומה בר בטני וממה בר נdry" (משל לא, א-ב),⁷⁰ ואולי גם "נש��ו בר פון יאנפ" (תהלים ב, יב).⁷¹ ביצירופים בתרכז-מרקאים היא משמשת בעיקר עם שמות עצם מופשטים להבעת תוכנה, כגון בר קיימא .⁷² על פי מאגרים.

⁶⁶. מורה, לשונות במגע, עמ' 213–214.

⁶⁷. שם, עמ' 219–220. כמובן אין מדובר בטיהור מוחלט אלא בעיקר בהעמדת טקסטים שמשמעות הדקדוקי עברי מבוהה.

⁶⁸. מעניין שגם ביחסי בן-בר בשורות מתקופת מרד בר כוכבא משתקף מתח דומה בין עברית לארכמית – בגורם השטרות בעיקר הנוסח העברי "א בן ב'", ואילו בחותימות "א בָד בָי" לצד "א בן ב'" (מור, דקדוק, סעיף 4.10.2).

⁶⁹. כבר בכתובה מירוחלים מן המאה הראשונה לפנה"ס: "יהודה בר אלעזר הסופר" (מאגרים). בר בשמות פרטיטים נועצה גם בלשון האמוראים, בעיקר בביבל (ברויאר, עברית, עמ' 261).

⁷⁰. על ייחודה הלשוני של הקטוע כלו ר' פסברג, בן בת, עמ' 44.

⁷¹. ר' קדרי, מילון, עמ' 122 (לדעות "אין הכרח לייחס את השם 'בר' לארכמית"); HALOT, עמ' 153.

בכל אלה **בת** היא צורת הנסמך, אבל לצורך צמודות הכנוי בסיס הנטיה הוא **ברות**: **ברת**, **ברתך** וכו'.⁷² למשל בתרגום אונקלוס לבראשית כת, ו' (ויהנה רחל בת באה עם הצאן): "ויהא רחל בת לבן אחיו אמרו": "ויהוה כד חזא יעקב ית רחל בת לבן אחוה דאיימה". אפשר שההבדל בין הכתוב בריביש לבין הכתוב בלא ריביש, בעיקר בניבי הארכמית המאוחרת, אינו אלא הבדל בין כתיב ההיסטורי לכתיב פונטי, ככלומר **ברת** היא כתיב שמרני להגייה bat – אבל לצורך השם שאמ לא כן הכתוב **ברת** היה הולך ומתנדר. בזה תומכת גם צורת השם brat בניבי הארמית החדשה הצפונית-זרחתית (=NENA).⁷³

עד כאן **ברת** בארכמית. בטקסטים עבריים **ברת** משמשת מעט מאוד, ולמעשה אין היא אלא צורה ארמית בשמות פרטיטים ולא צורת שם עצמאית. היא מצויה בשטרות ובכתובות קבועה בנוסחה "א בORTH" (לצד הנוסחה הרויגית "א בת ב").⁷⁴ למשל:

שלום בORTH חוני (מורבעתא 30 [שטר מכ, שנת 69 לספרה], שורה 33,

בחלק החותמות בסוף השטר).⁷⁵

מורים בORTH יעקוב (שטר ויתור מבית עמר [140 לספרה], שורות, 2, 12).⁷⁶

שם, עמ' 45–46 וההפניות שם. צורה דומה מ투עת במנדיאת לצד בORTH (שם, עמ' 46). היוזחות צורת הנסמך בת בארכיות אינה ברורה, וההעלו כמה הצעות לפירושה; ר' שם, עמ' 49 והערה 55. הסברו העיקרי של פסברג – והוא המשכע ביותר – מניח גזירה לאחר מכן הצורה המידעת בORTH בהידמות העיצור ז (ואפשר שנשפט בלא הידמות). פירוש זה אינו מסביר מדווק בנסיבות הכנוי ובצורה המידעת עצמה לא חלה הידמות, ואם חלה הידמות – מדווק הן נכתבות בריביש (תודה לפروف' יוחנן ברויאר על שהסביר את תשומת לבנו לבעה הזאת; אפשר להניח שבצורת הנסמך מעמדתו של ז היה חלש יותר, מכיוון שעמד לא רק בהברה בלתי מוטעת אלא גם בתוך צורר יעিורים: bart).

שם, עמ' 47.

ירדני, אוסף תעוזות, א, עמ' 51.

ашל, אשלי וירדני, עמ' 9. בלשון השטר הזה משולבות עברית וארמית. פרסומו הראשון באתר החדשות במאי 2009 גרר כמה תגובות מעניינות: "לדעתני זה זיוף – מותו הנקה בסיסית של[מי] שידעו לכתוב באותה התקופה הייתה שליטה בסיסית בעברית וארמית – אין מילה כזו בORTH. בר = בן, בת = בת. תקנו אותן אני טועה" (עהט, 6 במאי 2009); "שאלה למבינים בעברית עתיקה – האם המלה 'ORTH' היא תקנית? עד כמה שידעו לי' בר' משמעו 'בן' בארכמית, אך בקבבה אומרים 'בת' ולא 'ORTH'. האם זה נכון? האם בעבר הzcורה 'ORTH' הייתה בשימוש גם כן? זאת בכלל צורה עברית?" (שם).

שנה – ומדובר יחרד הלב וירטט מה היו לנו שלומציון זו ואלעזר זה? אין לנו סמנים מובהקים, כי על פי סדר הדורות הם אבותינו בכו ישר. לא ידוע גם מי היה שולומציון זו, אולי אחת מ"פרות הבשן" שהנביא הרבה כל כך ללווג להן; אולי היה אלעזר זה היהודי פשוט, או כהן המוחר על הגרנות, או מקבל מתנות כהונה, או אצל המסלל בשערו, שלאו הייתה שם התייחס נמנה על מתנדיו המדייניים. ובכל זאת אני מרגיש, שיש שייכות ישירה ביןינו ובין השמות האלו החוקקים בסלע הארון; שיש איזה חוט מתח ביןינו וביניהם.⁷⁸

טרנוביץ נזקק כאן לברות, מחוץ לטగנווּוַה הרגיל, כדי לאפיין את לשון כתובות הקבורה בהר הזיתים, ונראה שהচירן יפה.⁷⁹
אבל שינוי לא צפוי בא לברות בעקבות התפתחות חדשה ברכותה הזכנית גוף: מילה זו משמשת, כבר בארמית הבעלית, גם בהוראת 'עשה לך', מועד לך', הח אופון פועל הן באופן סביר, למשל:⁸⁰

אפיי בן חדש בר ערומי הוא (נזיר סב ע"ב) – 'אפיילו [תינוק] בן חדש בן הערכה הוא' (סביל: יעריכו אותו).
גברא דבר קטלא הוא (סנהדרין סא ע"א) – 'אדם בן מות הוא' (סביל: ימיתו אותו).
ויתמי לאו בני מעבד מצוה נינהו (בבא בתרא קען ע"א) – 'ויתומי אינם בני עשייה מצווה' (פעיל: יעשו מצווה).

ולא רק בארמית של התלמוד הבעלית אלא אף בעברית שלו, כגון בני אכילה (למשל זבחים לד' ע"א; לו ע"ב; קד ע"ב), בני שליחות (מעילה כא ע"א), בני שחיטה (שבת קמוד ע"א-ע"ב 5; ביצה יח ע"א) – בכול הפעולה מוצגת מן היבט חספיר. למעשה כבר בין שב막רא יצוק השימוש זה:
והיה אם בן מיפות הרשות (דברים כה, ב).

ועתה שלח וקח אותו אליו כי בן מות הוא (שםואל א, לא).
חותר בני תנומת (תהלים עט, יא; וכן שם קב, כא).

78. שמואל טרנוביץ, "קברי אבות", בתוך קובץ סייפוריו "עם שחר" מshort תרפ"ז (מפרויקט בני-יהודה: <http://www.benyehuda.org>).

79. ריכוז כתובות קבורה עבריות וארמיות מירושלים ומיריחו ר' אצל ירדני, אוסף תעוזות, א, עמ' 227-238.

80. הדוגמאות על פי סוקולוף, בבבל, עמ' 232 (סעיף 6), 238. נראה שהשימוש הזה צמח מן ההוראה יוכלי, ימסוגלי (שם, עמ' 232, סעיף 5), כגון בר משמע (נדרים עג ע"א) – ימסוגל לשם ע. ו'

(מכילתא נזיקין, ה [עמ' 266], כי"י אוקספורד),⁷³ ב"ירבי,⁷⁴ בר חורין (אביות דרי נתן, נוסח ב, יא [יד ע"ב, כי"י וטיקן]).⁷⁵ ציורים ארמיים נוספים (בר אוריאן, בר מצוחה, בר נש, בר סמכא, בר פלוגתא ועוד) נכנסו לעברית במהלך הדורות. שימוש חופשי ממש כמעט מעת מאוד, למשל:

והmittat את בר יש' את בן שמנה והmittat את בן תשעה (מכילתא דרשבי' כא, כח [עמ' 179]).⁷⁶
ואלעזר ברוי קבוע בה מסמרות (בבלי בא בתרא ז ע"ב א2; בדפוסים: "בנוי").
סכךן בר ארבע-עשרה הראה להם (שיר השירים רבה, ה [טו, א]).

ברור שהקבלה ההודקה וארכוט הימים בין העברית לארמית בדיבור ובכתב, אותה קربה המשתקפת למשל בדולשוניות של התלמודים, היא שגרמה לכנייטה המכומצמת מאוד של בר לעברית, ונראה שמצוותה בעברית המקרא סייעה.⁷⁷

"בר" ו"ברות" בעברית החדשה

דומה שעד אמצע המאה העשרים לא חשו ממשמשי העברית כל בעיה בצורה ברת. מUIDה על כך למשל הופעתה במילון "האוצר" של רשיי פון – בערך יג' בר" (ברך א, ורשה תרע"ב) העיר: "וילנקה בְּרָתָן"; אמנס כונתו לצורה הארמית, אבל ראהו לציון העובדה שלא נרתע מלהזכיר במילון עברי. משתמשי העברית ראו בברת צורה ארמית שמותר לשימוש בה, אבל באופן טבעי העדיפו את מקבילתה העברית בת ולא פנו אל ברת אלא בהקשרים מיוחדים. למשל:

וקנא קנאתי רגע באותו האשה הקבודה מרת שלומציון ברת ליעזר ובאותו האשיש אלעזר בר שםעון, שנקבעו במלחה הר הזיתים באותו המערה ובאותם החדרים המוזרים הנחצבים בסלע ההרים, לא הרחק מכפר השלח, מנגד לעיר דוד אשר בעפל. הנה אנחנו עומדים על-ידי קברים בעבר אלפים

73. בפנים של מהדורות הורוויץ-רבין ובעדים האחרים: "בן קיימתה". כי"י אוקספורד יודע גם את בן קיימת (נזיקין, ד [עמ' 261]), וכן במקומות אחרים בספרות חז"ל, למשל נזיר ב, ח; תוספთא סנהדרין יב, ד.

74. פסרג, בן ובת, עמ' 45.

75. בעדים אחרים: "בן חוריים" (לפי מהדורות בקר, טוביגן 2006, עמ' 339).

76. והוער מהדורות אפשטיין-מלמד (ירושלים תשט"ו, עמ' 179): "בר" ציל: בן (והסופר כתב את הרצוף הארמי 'בר ישראל' השגור בפיו מלשון הבעל והగאניטים).
77. כאמור (ערה 25 לעיל), בזכות יוקרתו הגדולה של המקרא כל הוצאות המזדמנות בו נשבות לשירות לשימוש. יודע שבארמית המקרא הצורה בר אינה מזדמנת כלל.

מבחן היסטורי זה משתלשלות מן הצורה הארמית בר, אבל כאמור מסתבר שחדורים המשתמשים בהן אינם ערמים לקשר הזה, וראיה לכך בהגיון הרווחת בקיום התנועה היסודית : *a* : *barot*, *barey* (barey) ⁸⁷, צפוי על פי כללי העברית (כגון *דר*, *רָם*, *קָל*) ובניגוד להנחהות השם הארמי המקורי, הנוטה בחיתוף התנועה היסודית. אבל יש לבחין בין ברות לבן ברי וברות – בברות יש, כאמור לעיל, קיום באրמית הקדומה (ומעת מעט אף בעברית הקדומה), ואילו לשתי הצורות האחרות אין אחיזה בתולדות הארכאית (והעברית), ובמקרים מסוימות בה *בניין* (=*בניים*) ובן (=*בנות*). את התחליך הזה תיאר בקצרה עוזי אורן ב-1954 במדור "לשון מותקנת" ב"חארץ":

וכדי שנפנה אל דוגמה נוספת כדי להראות עד כמה מזיקה ההידבקות העיוורת במקורות הכתובים. ידיעים הביטויים "בר-מזרלי", "בר-דעת" ודומיהם. אלה הם ביטויים לקווים מרומיים, אשר בה "בר" פירושו "בן", וריבוי "בר" – "בניין". צורת הריבוי הארכאית של ביטויים אלה תהיה איפוא "בני-מזרלי", "בני-דעת". אך דוברי העברית, שהארמית רוחקה מהם, אינם יודעים מהו הריבוי הארמי של "בר", ואומרים הם איפוא באורך טבעי ומובן "בר-מזרלי", "בר-דעת". למעשה יש כאן קליטה טבעית של מהה זרה בתוך מערכת הצורות העברית, שכן הדוברים משווים ביטוי זה לביטויים העבריים האחרים "קל-דעת", "רב-מזרמת", "עוז-בניים" או "זל-מעש"; שגורת ריבויים ידועה ומוכולת: "קל-דעת", "רב-מזרמת", "עוז-פנים", "זל-מעש". כך נקלטו המונחים ארמיות ואחרות, שהרי זה אחד מסימני ההיכר למלה זרה הנקלטה בעברית (או בשפה אחרת): מקבלת היא את חוקי השונות הצורות בעברית בשפה הקולטות! ⁸⁸

ופאן שבשות החמיישים של המאה העשרים כבר התקיצה הנטייה החדשה של בר בעברית הישראלית וכבר כמה עלייה ביקורת – לפחות על ברי שהזכיר אורן פטפורש. אין זו התנגדות לצורה ארמית בטקסטים עבריים, כזו שידעה העברית הקדומה (רי לעיל), אלא התנגדות עקרונית למה שהוורג מן המקורות היהודיים (העבריתים-הארמיים) הקלסיים.

בספריו הדקדוק – ובעקבותיהם בקרב ציבור חובבי הלשון המשכילים (רי הדוגמאות בהערות 60, 65) – ברות נחשבת פסולה בדרך כלל, ואף יותר ממנה

.87. כך שמענו מפני אנשים שונים פעמים רבות, ואף כששים מכמה דוברי עברית להחות את הצירוף בר השגה – זו היותה התוצאה.

.88. אורן, תיקונים ללא צורך; תודה רבה לד"ר רון כוזר על הפניה. יושם אל לב שלא חוכרה כאן ברת אלא ברי.

ואולי גם בגין **קיימה** שבספרות התנאים (הערה 73 לעיל), אם נפרש את הצירוף הזה **שםקיים** אותו. דומה ששימוש זה של בר (ושל בן) הלק וגבר בעברית החדשה והיה לאחת הדריכים לצירור מבנים להבעת האפשרות (מן היחס הבלתי, כפי שאפשר לראות בחידושים האקדמיים לשון העברית, דוגמת בר חולקה – ישאפשר לחALK אותו, בר פטורן – ישאפשר לפטור אותו). ⁸¹ אפשר שהמקור העיקרי לזה הוא צירופים בספרות הרבנית הקדומה והמאוחרת כגון ⁸² בר עונש (ראשונה אצל אברבנאל) ובר עונשיין (ראשונה אצל רש"י), בר תקון (המאירי, "קרית ספרי"), בר אזהרת, בר לימוד ווד. חלקים בא בהקשר משפטי, וכבר הוער שבר בעברית החדשה רווחת במונחים משפטיים ⁸³.

בקרב היצירור דובר העברית במדינת ישראל במחצית השנייה של המאה העשרים הלק שימושה זה של בר והתייחד, עד שהתרחקה בתודעה הנ מזוכה הארכאי הנקראת הסמנית והאטימולוגית אל בן. ככלمر נפתח הפתח לראות את בר שבחירופים הנזכרים לא כשימוש מיוחד של הצורה הארמית שמשמעותם היסודי יבן' אלא כרכיב עברי נפרד המקביל בהוראותו לסופית able- באנגלית, כמעט צורן דקדוקי. עדות לכך בתנהוגה הדקדוקית של בר זו (רי להלן) ובעובדה שצד צירופים רוחניים בעברית הכללית כמו בר תיקון, בר שינוי, בר ביצוע אין ממשים או כמעט אין ממשים צירופי בן מקבילים ("בן תיקון", "בן שינוי", "בן ביצוע"). ⁸⁴ יוצאים מכלל זה צירופים מורשיים כגון בן תמורה שבמקרא (רי לעיל), שכבולות שמורת על צורתן בעברית שבהם ומצמצמת את החלפתה בבר. ⁸⁵ צוין שמלבד המשמעות 'עשוי ל-' ימודע ל' – בר בעברית נושאת גם את המשמעות הוטיקה 'בעל', 'ושאפיין', בגין בר תוקף, בר מזל.

משתתבשה מילה זו בעברית הכללית ומשהשתלבה במערכות המורפו-לקסיקלית של משתמשה, נגורו ממנה באופן טבעי צורות נתיה: ברת (השגה/מזרל), בר (השגה/מזרל), ברות (השגה/מזרל), וכך באו לעולם שלוש צורות חדשות. ⁸⁶ אמנם

.81. גdish, שם התואר, עמ' 72–79.

.82. הדוגמאות על פי פרויקט השו"ת (<http://www.responsa.co.il>) סעיף 25 (22).

.83. בר-אשר, מקומה של הארכאית, עמ' 25 (סעיף 22).

.84. על סמך בדיקה במגוון החיפוש Google. מבון יש צורך בבדיקה יסודית יותר מתוך הפרדת משלבים (וכן הוא באשר לבדיקות המוצעות בשלוש ההצעות הראשונות).

.85. שוב על סמך בדיקה בGoogle – הצירופים בן תמורה, בני תמורה נפוצים הרבה יותר מאשר בר תמורה, ברי תמורה.

.86. בבדיקה בפייסבוק התגלגה צירופי בת – בגין בת ביצוע, בת השגה, בת תוקף – רוחנים באופן ייחסי (כלומר לעומת צירופי ברת המקבילים) יותר מציגופים בן (על מנת צירופי בר המקבילים).

3. סיכום

לשתי התופעות שנסקרו כאן מכנה משותף במישור סוציאו-LINGUISTI. כמו ברוב מקרי הפער בין המיציאות לתקן גם בסוגיות אלו לשון הדיבור ולשון הכתב הלא-מקופדת נוטות להיקש ולהסדרת המערכת, ואילו הלשון התקנית המקובלת בוחרת בגין צורות המבוסס על שינוי. ואולם בוגנוו לסוגיות שלפנינו עדויות מן העבריות הבתר-מרקראית מלמדות שתהליכי ההסדרה המציגים בלשון ימינו אינם בבחינת "ראיה זה חדש הווא", אלא הם דומים לתהליכיים שקרו בעברית שלפני חורבן. ידוע שהmorphologia של העברית החדשה מושתתת בעקרונה על העברית חפראית, ואילו המורפולוגיה של לשון חז"ל השפיעה פחותה מפני שלא הייתה ידועה לציבור ולמעשה זכתה לתיאור רק בדורות האחרונים, כשהעברית החדשה כברה הקיימת לשון חיה ומפותחת בכל היבטים.⁹² בעניינים השנויים בחלוקת האקדמית לשון העברית יכולה לפסקו, בעקבות נתוני המחקר, גם לטובות צורות חạoגניות לשון חז"ל,⁹³ אבל לרוב הצורות המקראיות מובנות מלאיהן עלייניו פול, ושאלות הנורמה אין מתעוררות כלל.⁹⁴ לעומת זאת בתחום התחביר ותחום שבין התחביר והצורות לקסיקון מנהגי הנורמה צערירים יותר, מוצקים פחות ונחוצים מלכתחילה הן בלשון המקרא הן בעברית שלאחר המקרא. אלא שהציגים היחידים של העברית הבתר-מרקראית שזכו לדיוונים מדעיים נרחבים הם אלה המציגים בספרות חז"ל לסוגיה. התגלוותם של טקסטים הכתובים פניבים או במשלבים אחרים מראה את ידיעותינו על העברית הקדומה ומשמעות דרך אגב את יכולתו לדון בסוגיות לשון אקטואליות.

בחותימת הדברים מתבקש להצביע על עשר התהליכים והמנגנונים שהודיען החיסטורי עולה, החל בתופעות של מגע בין לשונות וכלה בכוחה של יוקרת הלשון – והרוי היו אלה שתי טיפות זעירות בים גודל. חיות גדולה ניבטה ממחילה של העברית לאורך הדורות וממאבקי הכוח המתנהלים בה.

czorot ha-rivivo b'rei, berot.⁸⁹ מודיע נפסלה ברת למורות תעודה בארכאית בארמית הרשמית, אבל הקורפוסים הארמיים היהודיים שמצויה בהם בת ולא ברת הם התלמוד הbabel ותרגומיו אונקלוס (רי לעיל) – שני טקסטים מופתים ומשפיעים ביותר שמגבשי התקן העברי הכירו היטב. בודאי יokers ותפוצתם הן שהעלו את בת וזכה את בת.⁹⁰ השפעת babel היא שגרומה לנו גם לדחיתת הכינוי הזה מפני הזאת בעברית החדשה, אף שהוא מתועד בשפע בעברית הקודומה.⁹¹

⁸⁹ סיון, לקסיקון, עמ' 54: "צורת הנקבה של בָּר היא לא ברת אלא בְּתָ". וכן בנדידות מדריך, עמ' 158; בחת ומשיר, מילון ההווא, עמ' 63 ועוד. כך אף במלון רב-מילים (<http://www.ravmilim.co.il>) (ולפעמים גם ברות) ולא נאמר דבר על ברת (למשל מורג, שיבושים הלשון, עמ' 187; איגרת, ביעור הקוצים, עמ' 210-211).

⁹⁰ על מעמדו הרם של תרגומיו אונקלוס ר' טל, אונקלוס. השפעתו העצומה של התלמוד babel היא דבר ידוע שאין צורך להרחיב בו; ר' למשל ברויאר, העברית, עמ' יא.

⁹¹ מישור, כי אוקטפורד, עמ' 266: "הbabel היה בדורות האחרונים מקור הידע העתיקי של לשון חכמים, והוא שקבע במידה לא מבוטלת את החוש הלשוני של המדקדקים". מישור סקר שם את דבריהם של מדקדקים ושל חוקרים בסוגיה זו במחצית הראשונה של המאה העשרים והראה שהדגם השנה הזה קיים בעברית מזמניהם קדומים. בשולי דבריו יש להעיר על הנtentו בעברית הישראלית: עיין משתמשי עברית רבים, בכתב ובדיבור, אין כל בעיה בכגון השנה הזה (וזו מה שמשנה זאת אף נתפס ירוד יותר, אולי מסיבות פונטיות), אבל הבדיקה משלבת הטענה בין היצורן המפורסם (דבר זה, שנה זו/זאת וכו') לבaltı-מיודע (הדבר הזה, השנה זו/זאת וכו'): דבר זה פורמלי יותר – שמא ידוע שם הנרמז, הבא בעברית לפני הכנוי, הוא טבעי ולכן הפך לברורת המחדל, והחלופה הבלתי-מיודעת נתייחסה בשימושה. משתמשי העברית שאינם בקיימים בתולדות הלשון בין אלה לבין אלה מודעים להבחנה ההיסטורית בין זאת לזו (וגם לא להבחנה המקבילה בין אלה לאלל), וכך שתי הנסיבות נראות להם שקולות. בפירושים לשפה העברית עולה הרבה השאלה האם ההבדל בין זאת לזו ובין אלה לאלו. יש גם משתמשי עברית למדנים המכירים את הסוגיה מעט או הרבה והיוודעים שיש הבדל (ההיסטוריה או נורטטיב) בין השנה הזאת לשנה זו, אבל לא כולם יודעים שאין צורך לפkap בקשרתו של השנה הזה. העניין נידון בקצרה באתר האקדמי ("זאת, זו; אלה, אלו – מה ההבדל?") (http://hebrew-academy.huji.ac.il/sheelot_teshuvot/MivharTeshuvot/Pages/25031016.aspx

.92. בנודיד, לשון, עמ' 4-5; קויטש, היסטוריה, עמ' 202.

.93. כגון צהו ויזחו בצד צהו ויזח. ר' באתר האקדמי <http://hebrew-academy.huji.ac.il/hahlatot/GrammarDecisions/netiyat-hapoal/Pages/Ch3D015.aspx>

.94. כגון ביהתך וביתך ולא ביהתך וביתך; קנטה ולא קנת.

הקביצורים הביבליוגרפיים

אביינרי, יד הלשון = יי' אביניiri, יד הלשון: אוצר לשוני ערוך לפי הנושאים בסדר אלפ-בית, תל-אביב תשכ"ה
 אביניiri, כיבשי העברית = יי' אביניiri, כבשי העברית בדורנו, מרחביה 1946
 אורנן, תיקונים ללא צורך = עי' אורנן, "תיקונים ללא צורך", הארץ, 11 ביוני 1954
 אוזר, תחביר = מי אוזר, תחביר לשון המשנה, ירושלים תשכ"ב
 איגרת, ביעור הקוצצים = זי איגרת, ביעור הקוצצים מכרם לשוננו, [תל-אביב תשכ"ב]
 אשל, אשלי וירדני = אי אשלי, חי אשלי וע' ירדני, "שטר משנת ארבע לחורבן בית
 ישראל: עדות נדירה לגזרות הדת אחרי מרד בר כוכבא?", קתדרה 132 (תמונה
 תשס"ט), עמ' 5–24
 בהט, ניסוח = שי בהט, "על ענייני ניסוח או ניסוח ענייני", לשונו לעם לח (תשמ"ז),
 עמ' 532–551
 בהט ומשור, מילון ההוואה = שי בהט ומ' משור, מילון ההוואה: מילון שימושי
 לעברית התקנית, ירושלים תשנ"ה
 בהט ורונ, ודיק, א = שי בהט ומ' רון, זדיק: תיקוני לשון ושיפור הסגנון, תל-אביב
 תשכ"ה
 בהט ורונ, זדיק, ב = שי בהט ומ' רון, זדיק: תיקוני לשון ושיפור הסגנון, מהדורה
 שנייה מחודשת, תל-אביב תש"ס
 בלבויים, מודעות = רי בלבויים, "ሚלות הסיבה: מודעות המוען ומודעות הנמען
 לשימוש בהן", מחקרים בשונן י (תשס"י), עמ' 9–25
 בלבויים, מילוט הסיבה = רי בלבויים, מילוט הסיבה, סביבתן הסמניטית-תחבירית
 ושימושן כسمני סגנון, עבדות זוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשנ"ג
 בר-אור, לשון וסגנון = אי בר-אור, לשון וסגנון: דרכי הבהעה העברית, א-ב, תל-אביב
 תשכ"ג
 בר-אור, הדזוק הנורומטיבי = מי בר-אור, התגבשות הדזוק הנורומטיבי בעברית
 החדשנה, [תל-אביב] תשכ"ט
 בנזoid, לשון = אי בנזoid, לשון מקרא ולשון חכמים, תל-אביב תשכ"ז–תשל"א
 בנזoid, מדריך = אי בנזoid והי שי, מדריך לשון לרדי ולטלויזיה, ירושלים תשלי"ד
 בר-אור, העקרונות = מי בר-אור, "על העקרונות בקביעת התקן בדזוק בזעם
 הלשון ובאקדמיה לשוני", פרקי עיון בעברית החדשנה ובעשייה בה, ירושלים
 תשע"ב, עמ' 127–151 (במקור: לשונו נד [תש"י], עמ' 127–150)
 בר-אור, מקומה של הארכימית = מי בר-אור, "מקומה של הארכימית בעברית
 החדשנה", פרקי עיון בעברית החדשנה ובעשייה בה, ירושלים תשע"ב, עמ' 3–55
 (במקור: הלשון העברית בהתפתחותה ובהתחדשותה: הרצאות לרגל מלאות מאה
 שנה לייסוד ועד הלשון העברית, בעריכת יי' בלאו, ירושלים תשנ"ו, עמ' 14–76)

ברגר, ידיעת הלשון = אי' ברגר, ידיעת הלשון: תחביר ושותור, תל-אביב 1994
 ברויאר, העברית = יי' ברויאר, העברית בתלמוד הבבלי לפני כתבי היד של מסכת
 פסחים, ירושלים תשס"ב
 ברויאר, מוקדם ומוחרך = יי' ברויאר, "מוקדם ומוחרך בלשון חז"ל: ביטויי זמן
 החופכים לביטוי סיבה", בתוך שער לשון, ב, עמ' 62–81
 גדייש, שם התואר = רי גדייש, "דרכי הבהעה של שם התואר לציוון האפשרות: עיון
 במאג'ר המונחים של האקדמיה ובambilנות העברית", בתוך שער לשון, ג,
 עמ' 71–85
 גולדנברג, שיריバイליק = אי' גולדנברג, "שגיאות" בעברית בשיריםバイליק", אקדמי
 25 (טבת תשס"ד), עמ' 6–8
 גושן, בעוד ש" = מ' גושן-גוטשטיין, "بعد ש...", הארץ, טור הלשון, 29 בנובמבר 1957
 גושן, למרות ש" = מ' גושן-גוטשטיין, "למרות ש...", הארץ, טור הלשון, 24 במאי
 1957
 גושן, עם ש" = מ' גושן-גוטשטיין, "עם שם הולכים", הארץ, טור הלשון, 21
 בדצמבר 1962 ; 28 בדצמבר 1962
 (ולסקא, העברית והארמית = יי' גולסקא, העברית והארמית ברגע בתקופת התנאים :
 מבט סוציאלינגויסטי, תל-אביב 1999
 הוּבָנוּבָ, בעוד ש" = קי' דובנוב, "הזכיר'ו 'בעוד ש' בעברית החדשנה", לשונו לעם נ
 (תשנ"ט), עמ' 184–189
 הוּבָנוּבָ, יותרו = קי' דובנוב, "התפתחות מיליות הוויתור למשפט פשוט בשפה
 החשכליה", בתוך שער לשון, ג, עמ' 86–95
 הוּבָנוּבָ, האקדמיה = אי' דותן, "האקדמיה, הלשון והחיבטים", הלשון העברית
 בחותמאנותה ובהתחדשותה: הרצאות לרגל מלאות מאה שנה לייסוד ועד
 הלשון העברית, בעריכת יי' בלאו, ירושלים תשנ"ו, עמ' 191–211
 C. G. Howie, *The Date and Composition of Ezekiel*, =
 יהואו, יהזקאל Philadelphia 1950
 יהודיאן, יהזקאל = אי' הורבץ, "מחධושי לשונו של ספר יהזקאל – ימפה ומפה",
 מחקרים לשון מוגשים לזכרו ברוחיים בהגיעה לשיבת, בעריכת מי' בר-אור, אי' דותן,
 זי טנא וגב' ע"ר פרטני, ירושלים תשמ"ג, עמ' 173–176
 טל, אונקלוס = אי' טל, "למעמדו של אונקלוס בחיבוריהם של ימי הביניים כתובים
 ארמיות", לשונו טה (תשס"ג), עמ' 261–278
 ירדני, אוסף תעוזות = עי' ירדני, אוסף תעוזות ארמיות, עבריות ונכויות ממדבר
 יהודה וחומר קרובי, א-ב, ירושלים 2000
 פהן, העברית המתחדשת = ח'א כהן, "דקדוק העברית המתחדשת ומקורות
 גינקתו", לשונו לעם מט (תשנ"ח), עמ' 117–131

- E. Qimron and J. Strugnell, *Qumran = מקצת מעשי התורה Cave 4, V: Miqṣat Ma'aše Ha-Torah* (Discoveries in the Judaean Desert, 10), Oxford 1994
- שעריו לשון = א' מן, שי' פסברג וי' ברויאר (עורכים), שעריו לשון: מחקרים בשפה העברית בארכאית ובלשונות היהודים מוגשים למשה בר-אשר, א-ג, ירושלים תש"ח
- שפה קמה = ס' ברק ור' גדייש (עורכו), שפה קמה:ckett מתוך המדור "לשונו לעם", עיתון "הארץ" תרצ"ג-תש"ה (1932-1944), ירושלים תשס"ט
- HALOT = L. Köhler and W.a Baumgartner et al., *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*, Leiden 1994-2000

- כהן, העברית הרבנית = ח"א כהן, "העברית הרבנית והעברית הנורמטיבית", לשונו שלם נד (תשס"ג-תשס"ד), עמ' 46-35
- כהן, חדשנים גם ישנים = ח"א כהן, "קביעות תקן בלשון - חדשנים גם ישנים", מאתימים וחמיישים שונות עברית חדשה, בעריכת ח"א כהן, ירושלים תשס"ט, עמ' 54-33
- מאגרים = המאגר המקורי של המילון ההיסטורי לשון העברית של האקדמיה ללשון העברית (<http://hebrew-treasures.huji.ac.il>)
- מגיד, תיקוני לשון = ח' מגיד, ליקוט תיקוני לשון, תל-אביב תשמ"א
- מור, זדקוק = א' מורה, זדקוק העברית של תעודות מדבר יהודה בין המרד הגדול למרד בר כוכבא, עבדות דוקטור, אוניברסיטת בר-גוריון בנגב, באר-שבע תש"ע
- מור, לשונות במגע = ש' מורג, "סוגנון ולשון במגילות מקצת מעשה התורה - האם כתוב מורה הצדיק איגרת זאת?", תרבעץ סה (תשנ"י), עמ' 209-223
- מורג, שיבושי הלשון = ש' מורג, "על שיבוש-הלשון ודרכי עקרותם", עיונים בעברית לדורותיה, בעריכת מ' בר-אשר, י' ברויאר וא' מן, ירושלים תשס"ד, עמ' 205-177 (במקור: החינוך, א'יר-תמוז תש"ז, עמ' 325-345 [חתום: שלמה מירקין])
- מישור, כי אוקספורד = מי מישור, "לשון חכמים לאור האpigrafיה: בעקבות הפרטום המחדש של כי אוקספורד d.f.", מחקרים בשון ד (תש"ז), עמ' 270-253
- סוקולוף, בבל = M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic of the Talmudic and Geonic Periods*, Ramat-Gan 2002
- סיוון, לקסיקון = ר' סיון, לקסיקון לשיפור הלשון, תל-אביב תשכ"ט
- פסברג, בן ובת = S. E. Fassberg, "The Forms of 'Son' and 'Daughter' in Aramaic in Its Historical and Linguistic Setting", ed. H. Gzella and M. L. Folmer, Wiesbaden 2008, pp. 41-53
- פט-אל, תחביר ההיסטורי של שפה ארמית = N. Pat-El, *Studies in the Historical Syntax of Aramaic*, Ph.D. dissertation, Harvard University, Cambridge, MA 2008
- קדרי, מילון = מ"ץ קדרי, מילון העברית המקראית: אוצר לשון המקרא מאלי"ף עד תי"ו, רמת-גן תשס"ו
- קוטשר, ההיסטוריה של השפה העברית = E. Y. Kutscher, *A History of the Hebrew Language*, ed. R. Kutscher, Jerusalem 1982